

מסך שומרוני מהמאה השש־עשרה

מאת ל. א. מאיר

תקופת ימי הביניים, בעיקר התקופה הפאטמית, האיובית והממלוכית הראשונה, היתה בשביל המזרח הקרוב תקופת השגשוג של האמנות היפה. מצב זה יש לזקפו בעיקר לזכותו של המעמד הצבאי, אם כי גם פקידים גבוהים מבין אנשי העט היו ידועים כחומכים באמנות. להם—כלכל המְצַנֵּים האמתיים—היתה גם השפעה גדולה על היצירה האמנותית: על הבניה ועל האמנות הזעירה, על תרבות הספר ועל מלאכת מחשבת של האריגים למיניהם. ימי השושלות האלה היו גם ימי פריחה ועושר לעדה השומרנית, על קהילותיה החשובות בארץ־ישראל, בסוריה ובמצרים, ומותר לנו, איפוא, להניח כי נעשו גם למען נכבדי השומרונים לפי הזמנתם ורוחם הרבה כלים יקרי־ערך הראויים לשבח בשל טעמם. אך במידה שהאמנות הזאת היתה חילונית, לא נשאר לנו ממנה ולא כלום. ואין זה גורלה המיוחד של העדה הזאת, כי גם מהאמנות החילונית של שאר אנשי החסות, כגון של היהודים והנוצרים, ואפילו של הקופטים שבמצרים, לא נשאר כמעט זכר. ברור כי אמנות כזו היתה קיימת, שהרי המקורות הספרותיים מרבים להזכיר אותה. הנה ידוע לכל — כדי לתת את הדוגמה הבולטת ביותר — חלקה של היהדות הסורית בתעשיית הזכוכית; אך היום, בין מאות כלי הזכוכית של אותו הזמן שנשתמרו שלמים ורבבות השברים הממלאים את ארונות בתי־הנכות בתבל כולה, אין אף אחד אשר יוכל המומחה ליחסו לאמן יהודי—אף לאחר שהשקיע עמל רב בבדיקה מעולה. אין זה פלא, איפוא, אם האוד השומרוני הקטנטן, המוצל מאש חורבנה הגדול של העדה לפני קצת יותר ממאה שנה משתייך כולו לאמנות הדתית; ואין זה מקרה כי מרבבות העשיות שהיו בשימוש אצל השומרונים נותרו רק בודדות וניצלו דווקא אלה הנושאות עליהן כתובת או סמל של נר תמיד; וכמו כן לא במקרה נשארו לפליטה מבין האריגים השומרונים רק אחדים הקשורים לפולחן. אחד החפצים המועטים שניצלו הוא מסך (ראה לוח ה') הנמצא עדיין בידי העדה בשכם, ואני שמח לתת לו פרסום כאן לכבוד יובלו של יידי מר ש. ייבין (1).

מסך זה עשוי משי אדום ומרוקם בחוטי כסף. אורכו 238 ס"מ ורוחבו 183 ס"מ. החלק הרקום פותח בכתובת ארוכה המספרת את פרשת המסך (ראה בסוף). זאת היא מתנת יעקב בן אברהם בן יצחק איש דמשק לבית־הכנסת בשכם, בשנת 915 לשלטון ישמעאל (כלומר להג'רה, 1509/10 לסה"נ). כמה גאה היה האמן על מלאכתו זו ניתן לשער מהעובדה, שפירש בשמו — יוסף בן צדקה הכהן — דבר הקורה רק לעתים רחוקות באמנות המזרחית. המנדב והאמן, שניהם אינם נזכרים בדברי ימי השומרונים, עד כמה שידוע לי, ולכן אין לנחש עליהם ולא כלום. עיקר עניינו של המסך הוא הציור שבמרכזו הרקמה. כאן מצויירת חצר מְאָרְכָה, המוקפת סטוים ומלאה חפצים רבים ושונים. בעקבות מסורת קדומה, שעדיין היתה

(1) יידי פרופ' א. רייפנברג הפנה את תשומת לבי לפני שנים רבות למסך הזה, אני משתמש בחודמנות זו כדי להודות לו עוד הפעם על אדיבותו ורצינו לעזור הידוע.

חזקה בשלהי ימי הביניים, עמד האמן והוסיף כמה הערות ונקב בשמות החפצים המצוירים. התיאור מתחיל מיד אחרי כתובת ההקדשה, מעל לציור עצמו, ובו מכנה האמן את נושא הציור כתבנית המשכן; בטור העליון אנו רואים, מצד שמאל, את צנצנת המן; מצד ימין את מטה אהרן במלא פריחתו; ובאמצע, בשטח עשוי משי ירוק, את ארון העדות. הטור השני, סדרה של לוחות מקושטים, היא הפרוכת, תבנית המסך, שהיה מבדיל בין הקודש ובין קודש הקדשים. למטה מזה, מצד שמאל, המנורה בעלת שבעת הקנים; ומצד ימין, המחיתה לקטורת מעל לשולחן לחם הפנים. בין השולחן והמנורה כתובת בת שבע שורות, המפרטת את שמותיהם של שבעת שומרי המשכן הראשונים. למטה מזה סדרה שניה של חפצים שבחצר המשכן: הכיור וכנו, מזבח העולה שתי חצוצרות, ומספר חפצים אחרים שהאמן לא נקב בשמותיהם; ביניהם שתי ורדיות המסתיימות במין שושנים, שבוודאי אינן אלא מעשה קישוט. למטה מזה אנו רואים ציור מבנה המכונה בהערות הסבר שער החצר; אך לאמתו של דבר לפנינו דמות המחראב המוסלמי. ברור שהאמן השומרוני לא זו בלבד שהכיר יפה את הגומחות האלה — שדוגמתן היה יכול לראות בכל אחד מאלפי המסגדים שבמזרח הקרוב — אלא היה בקיא גם בכללי בנייתן, שכן העתיק את המחראב על כל פרטיו: קשת המתקמרת מעל שני עמודים זעירים בעלי כותרות מגוממות, לפנייהם שני פמוטים ובהם דולקים נרות גדולים, בעוד שהמנורה תלויה במרכז הקשת. בשלושת צידי התבנית: צלעי החצר, הגיעו אלינו הרבה ציורי המשכן, הן בכתבי־יד שומרונים והן בכתבי־יד יהודיים. שיש אולי גם להשוותם מבחינת הקומפוזיציה לציורי הכעבה המוסלמיים, כדי לעמוד על יחסי הגומלים שבין הזרמים האמנותיים אצל היהודים והערבים. אך מחוסר מקום עלינו לוותר כעת על זאת ולדחות את העניין להזדמנות אחרת. התמימות שבציור והפשטות שבמלאכת המסך כולו עשויות לשמש עדות לטעמם האמנותי של בני העדה השומרונית בימי השלטון הממלוכי, שנים מעטות לפני הכיבוש העותמאני. אף כי בימים ההם עדיין היתה חשיבות לעדה השומרונית, הרי כל חוט וחוט שבמסך זה מעיד על תהליך התדלדלותם שכבר התחיל.

כתובת ההקדשה

בשם יה

1. עשה * זה * המסך * למכ (תכ) : (הקרוש) : בשכם * נדר(ר) : ליה(וה) : סה(כה) : ויק(ירה) : וק(ראה) :
2. וצ(לאה) * וח(שובה) : וכ(תובה) : ויר(ועה) : וש(מור) : אר(אותה) : ועמוד * הד(ח) : וס(מוך) : ק(הלה) : וא(רכון) : ק(הלה) : וע(שה) : טב(התה) :
3. יעקב * בר(ר) : ס(הבה) : וס(מוך) : ק(הלה) : ואר(כון) : ק(הלה) : וע(שה) : טב(אתה) : אב(רהם) : ב(ן) : סה(כה) : וס(מוך) : ק(הלה) : וא(רכון) : ק(הלה) : יצ(חק) * דמב(ני) * מתוחיה * מן * שכונ(ני) : דמשק * וה(וה) : יק(כל) : ממו * נדר(רו) : ויח(לף) : על(יו) : ונראה *
5. לו * בנים * טבים * כותו * אמן * בשנת * חמשה * עשר(ר) : ותשע * מא(ות) *
6. לממ(לכת) : ב(ני) : ישמעאל * וכתב * יוס(ף) : ב(ן) : צד(קה) : כה(נה) *